

СВОЄРІДНІСТЬ ВСТАВНИХ НОВЕЛ У РОСІЙСЬКИХ ПОВІСТЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Бровко О. Своєрідність вставних новел у російських повістях Тараса Шевченка; 8 стор.; кількість бібліографічних джерел – 8; мова – українська.

Анотація. У дослідженні запропоновано осмислення новели в структурі художнього твору. У роботі системно відрефлектовано корпус текстів Тараса Шевченка, у яких вставні новели мають різне функціональне призначення; розкрито типологію та модифікації вставних новел; актуалізовано проблеми й перспективи дослідження новели як структуротвірного чинника поези у вітчизняному літературознавстві.

Ключові слова: структура, мотив, повість, проза, вставна новела.

У творчій спадщині Т. Шевченка російські повісті довгий час розглядалися як маргінальний літературний факт. Підґрунтям для цього були безапеляційні судження про них сучасників письменника, зокрема П. Куліша, та ставлення до Шевченкової прози, висловлене М. Зеровим [5, с. 179]. Водночас надалі спостерігаємо періодичне повернення до комплексу російської прози як до об'єкта історико-літературних і теоретичних пошуків. Н. Демчук так узагальнила проблему рецепції російських повістей митця: “Дослідження з останніх років ХХ ст. суттєво відрізняються від попередніх шевченкознавчих студій перш за все визначенням теоретичним ракурсом і відповідним текстуальним аналізом. Можна відзначити розвідки Н. Грицюти про “Близнець” та “Художник” як романи виховання, Б. Рубчака про Щоденник як явище постмодерної прози, студії О. Забужко, де авторка обґрунтовує діалектику й логіку Шевченківського міфу України, спираючись і на його прозу. Проте й у кінці ХХ ст. далеко не всі можливі чинники поліметодичного теоретичного спектру сучасного літературознавства були задіяні у новітній полеміці про Шевченкову прозу” [3, с. 10]. Можна відзначити важливість висновків, здійснених у межах кандидатських дисертацій Н. Грицюти “Проза Т. Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання” (1993), В. Терещенко “Проблема автора в повістях Т. Г. Шевченка” (1997), докторських дисертацій В. Зарви “Просвітницькі тенденції в російській та українській прозі 60–80-х рр. ХІХ століття” (2005) та О. Єременко “Синкретизм художньої образності в українській прозі другої половини ХІХ – початку ХХ століття” (2008), у якій тексти письменника слугують плідним джерелом для характеристики типів художнього синкретизму української епіки другої половини ХІХ ст.

Метою цієї студії є висвітлення своєрідності вставних новел у російських повістях Тараса Шевченка. Матеріалом для теоретичних рефлексій обрано тексти “Наймичка”, “Варнак”, “Княгиня”,

“Музыкант”, “Капитанша”, “Художник” і “Проголка с удовольствием и не без морали”.

У літературі ХІХ ст. прийом вставної новели покликаний був передусім виразити, розставити авторські змістові акценти, збагатити розкриття характерів персонажів, їхнього психологічного стану. За Н. Тамарченком, початком тут завжди стає випадок, значення якого, з одного боку, збільшується, оскільки він викликає низку подій і наслідків, проте водночас дія повертається до пункту, де почалося це відхилення [7, с. 65]. Ретардація – спосіб художнього осягнення емпіричного розмаїття, тоді як принцип кумуляції сприяє тому, що будь-який елемент неупорядкованого багатства життєвих явищ може виступати каталізатором процесу встановлення загальних зв'язків. У ситуації метатекстуальності постать автора інкорпорованого тексту переважно є факультативною, у вставній новелі-сказанні, структурованій за принципом усно-розмовного мовлення, постать оповідача неважлива.

Вітчизняна проза різних історичних періодів і стильових масивів активно спирається на традицію введення в основний текст вставної новели, пов'язану передусім із творчістю Г. де Мопассана. У цьому контексті цікаво розглянути особливості вставних новел у російських повістях Т. Шевченка. Так, у повісті “Княгиня” автор вкладає оповідь у уста елективного персонажа – селянки Микитівни. Письменник використовує оповіді-обрамлення, що містять вбудовані оповіді: рамою для основної історії слугує автобіографічна ретроспекція та сюжетний мотив усамітнених, які зібралися в селянській хаті й слухають від свідка подій Микитівни розповідь про Катерину: “ – Про ее бесталанье, Стапеновичу, про ее тяжкую, горькую долю я готова каждый день, каждую годину рассказывать всему свету, чтоб весь свет знал про ее горькие кровавые слезы, – и она тихо заплакала” [8, с. 161].

Сюжет має ознаки новелістичності та побудований на мотиві перешкоди щастю закоханих, а також мотивах зради, народження і божевілля.

Виклад історії свідком життя княгині, використання засобів усного мовлення надають подіям достовірності. У тексті “Княгиня” наявна традиційна для класичної новели апеляція до читацької реакції та зворотні відгуки слухачів, які просять Микитівну не відволікатися і продовжувати розповідь, що зацікавила присутніх. Вставна новела з повісті “Княгиня” є прикладом поєднання епізодів, пов’язаних причинно-наслідковими відношеннями в лінійну структуру.

Традиційно вставні новели в російських повістях Т. Шевченка побудовані на наративних принципах стрімкості розвитку сюжету, експозиційного лаконізму та використанні висловлювань, притаманних усній формі спілкування, що забезпечує спрямування уваги читача на моменти, важливі з позиції наратора. О. Єременко зазначає: “Наративний аспект повістей Шевченка недаремно приваблював дослідників, які акцентували незвичайність та багатшаровість оповідацьких точок зору у творах. Письменник вдається до комбінування різних типів наративу, від монологічного мовлення у “Наймичці” до ускладнених конструкцій в наступних повістях” [4, с. 229]. У вставних історіях домінує епічний претеріум – розповідний минулий час.

До складу повісті “Наймичка” входить вставний топонімічний переказ про Ромоданівський шлях, поданий на початку з указівкою на дослівне відтворення фольклорного тексту. Автор подає іронічний коментар до історії, в яку сам погано вірить, проте змушений її згадати “по долгу писателя”. Топонімічний вставний епізод у повісті “Наймичка” розпочинається з точної інформації про місце подій між містами Кременчук та Ромни. Шлях багатого чумака Романа теж подано достовірно: спочатку на Хорол, потім на Миргород, Лохвицю, Ромни [8, с. 57]. Незважаючи на географічну точність, реалістичність цієї оповіді здається первинному нараторові сумнівною. Окрім ролі локальної пейзажної замальовки, на тлі якої розгортаються події, цей вставний переказ у структурі тексту має й інше значення. У повісті переплетено повільну розповідь, що ніби інсценується для читача, створює ілюзію побаченого й почутого, та такий виклад, що не намагається показати, як це відбувалося. Коротке узагальнення довгої послідовності дій поєднано з розлогим викладом; після певного прискорення автор знову зменшує темп і малює панорамно-пасторальну картину жнив, що розгортається в уяві читача. У повісті Т. Шевченка “Наймичка” хоча наратор не має власної історії, імені, читачеві не відомі деталі його суспільного становища, проте симпатії та антипатії промовляють зі сторінок повісті доволі чітко. Це стосується ліричних відступів, що виражають співчуття Лукії, морально-етичні оцінки (“Поклон вам, простые люди!”; “Подлый ты, лукавый человек!”; “Бедная ты, слабая женщина!”).

Часто письменник використовує оповіді-обрамлення, що містять вбудовані оповіді.

Так, рамою для головної історії в повісті „Княгиня” є автобіографічна ретроспекція та сюжетний мотив усамітнених, які зібралися в селянській хаті. Історія Катерини – приклад поєднання епізодів, пов’язаних причинно-наслідковими відношеннями, у лінійну структуру.

У повісті “Варнак” змодельовано оповідну структуру, позначену впливом пікарескної літератури. Виклад ведеться від першої особи, від імені самого пікаро-розповідача, водночас автор має власну точку зору, сюжет розгортається лінійно як нанизання епізодів із життя персонажа від дитинства “на гранитных берегах прекрасной реки Случи” до моменту оповіді поблизу оренбурзької фортеці “Соляна Защита”. Промова-сповідь варнака, подана після прологу та діалогу з первинним наратором, претендує на право бути втіленням правдивої інформації. Автор заінтригований особою поселенця, його освітою, вихованістю, аристократизмом, начитаністю. Варнак, як і герой-пікаро, не маючи шляхетного походження, безнадійно сподівався на суспільне визнання власних чеснот і вимушений під тиском обставин не тільки здійснювати нечесні вчинки, а й стати на шлях карного злочину. Новелістичні мотиви перешкоди щастю закоханих, зведення дівчини паном-спокусником та помсти становлять рушійну силу розвитку сюжету твору. Епізоди зі злочинного життя перериваються спочатку поетизацією розбійництва через порівняння з відомим персонажем авантурної літератури Ринальдо Ринальдїні, а згодом – емоційними моральними сентенціями (“Я думал окунуть свою грязную совесть в дорогом вине, но не тут-то было! Она выплывала из вина и бешеной кошкой впивалась мне в сердце!” [580, с. 142]; “Сам сатана направил мою руку, и я сделался невольным убийцею. Прослывши разбойником во всем краю, это была первая и последняя жертва моих рук. Но это не оправдание” [580, с. 145]; “О бедная моя свобода! Убийством и пожаром ты куплена была!” [580, с. 148]), усвідомлення власної провини. Це сприяє проекції структури причинно-наслідкових зв’язків на внутрішні текстові взаємини, зумовлюючи розгортання мотиву каяття.

Для визначення причетності тексту до вставної новели необхідно враховувати авторське жанрове маркування. Зміна оповідача супроводжується традиційним уведенням зачину. Іншою обов’язковою ознакою вставної новели є зміна часу й місця дії. Внаслідок цього в текст може вводиться нова група дійових осіб, які пов’язані власною фабулою й відмінні від основних героїв твору. Текст “Капитанша или великодушный солдат” як авторське маркування містить позначку “розповідь самовидця” і має автора-скриптора – Віктора NN. Точно зазначені не тільки місця розгортання подій (Бессарабія, Херсонщина, Смоленськ, Москва), а й час (1809 рік). Обидві повісті побудовані за принципом рамкової нарації, що

передбачає передачу слова від наратора до персонажа, причому в “Капитанше” докладно описані пригоди оповідача, здавалося б, не пов’язані з історією Тумана, відіграють роль затриманої експозиції. Як у повісті “Варнак”, так і в повісті “Капитанша” вказівка на топографічну та фізичну особу – це, за твердженням Р. Белнепа, прийом, покликаний мнемонічною (відмінною між оповідачем та автором) функцією персонажа [2]. Дійові особи твору перебувають у службовій ролі відносно подій, сюжет поєднує кілька поширених мотивів: залицання та зведення дівчини спокусником, переродження, народження позашлюбної дитини. Ця вставна новела є прикладом поєднання епізодів, пов’язаних через причину й наслідок у лінійну структуру і теж має всі ознаки новели: гостроту сюжетобудування, чітко окреслену композицію, завершеність лексичної форми, незвичайну розв’язку.

Складнішою є наративна структура “Музиканта” Т. Шевченка. Н. Демчук звертає увагу на те, що “ретроспективна новела про долю Марії Тарасевич – своєрідний мікросвіт у художній тканині твору. Тема двох наступних листів – складний психологічний ребус, проблема бінарних образів. Останній, четвертий лист, що оповідає історію звільнення з кріпацтва й щасливого одруження, – логічна та закономірна розв’язка не тільки епістолярію героя, але й усієї його долі” [3, с. 11]. В історії m-ле Тарасевич, що ніби становить частину книжки про події в Качанівці, поєднано кілька новелістичних мотивів: нерівний шлюб, залицання пана до служниці та мотив двійництва, розгорнутий як мотив підміни через образ могильного хреста.

У повістях “Художник” та “Прогулка с удовольствием и не без морали” автор постає під псевдонімом К. (Кобзар) Дармограй. Цікавими є думки Ю. Барабаша, який вважає, що весь наративний простір російськомовної Шевченкової прози обрамлений і замкнений ім’ям К. Дармограя. На думку дослідника, це дає змогу говорити, певною мірою, про авторство цього віртуального персонажа, або, якщо завгодно в цілому, про „прозу К. Дармограя” [1, с. 232]. О. Єременко зазначає, що “у повісті “Художник” використано наратив дзеркального типу: центральний персонаж є alter ego автора, а наратор – певною мірою збірний образ з петербурзьких друзів і знайомих Шевченка, переважно подібний до І. М. Сошенка” [4, с. 231-232]. За спостереженням дослідниці, специфіку наративу останньої з відомих нам повістей ілюструє ланцюжок її назв: від “Матроз, или старая погудка на новый лад” (з акцентацією на постаті героя), “Прогулки с пользою, но не без морали” до “Прогулки с удовольствием и не без морали” [167, с. 232]. Натяки на таємницю народження мистецького образу, вкраплення згадок про невідомого матроса посилюють напруження сюжету, готуючи читача до сприйняття історії – ключа до

розгадки таємниці. Інтрига кристалізується в питаннях та повтореннях: “При слове матрос я невольно вздрогнул”; “Не герой ли это моей поэмы?”; “Вот она, таинственная загадка!”, “Не матрос ли?”. Структурно новела має так званий кадр, роль якого, за висновком А. Корнієнко, полягає в окресленні ситуації, яка вводить в історію, подану в основній частині [6].

Таким чином, у вставних новелах російських повістей Т. Шевченка переважають традиційні риси: чітко окреслено місце та час дії, між оповідачем та подією завжди зберігається певна дистанція, домінує рамкове наративне моделювання та лінійне розгортання подій з обов’язковим розв’язанням конфлікту, ритм розповіді зазвичай суголосний ритмові історії. Проте поступово видозмінюються наративні принципи, передусім у новелістичному тексті послаблюються характеристики усного мовлення, експозиція набуває ознак протяжності, поширеними стають прийоми ретардації, затриманої експозиції, що слугує просторово-часовим тлом для подальшого розгортання подій. У текстах російських повістей Т. Шевченка чимало фрагментів, які розсіюють увагу читача, затримуючи дію. Те, що може бути лише фрагментарним спогадом, наприклад, про оренбурзькі степи в повісті “Варнак”, розгортається як самостійна історія, не пов’язана з основною сюжетною лінією, зокрема це стосується оповіді про залізні стовпи в “Капитанше”. Зміна оповідача як присуття ознака вставної новели у прозі Т. Шевченка набуває різних виявів. Окрім розповіді про персонажа, який перебуває в центрі уваги наратора, наявний виклад від першої особи в кількох варіаціях (К. Дармограй, Віктор NN, своєрідне alter ego автора тощо). Оповідач не тільки бачить усю історію й достовірно переповідає події, але й іноді не перебуває в поза текстовому просторі, а знаходиться поруч із персонажами, не знаючи їхніх імен, як у повісті “Варнак”, чи гублячись у припущеннях, як у повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”. Якщо в текстах “Княгиня”, “Варнак” та “Капитанша” оповідач хоча й був учасником чи свідком певної історії, він говорив про неї як про завершений факт, безпосередньо не пов’язаний з моментом розповіді, то “Прогулка с удовольствием и не без морали”, “Художник”, “Музикант” позначені множинністю поглядів оповідача, який не тільки переповідає, а й коментує історію завдяки тому, що за особою двох оповідачів прихований один, що витворює власну історію. Такий підхід дає змогу простежити особливості комбінування різних типів наративу, поліфонічність оповідачких точок зору в російських повістях митця.

Означення своєрідності новели в структурі художньої епіки Т. Шевченка з позицій різних методологічних підходів і відповідних аналітичних практик відкриває нові вектори для подальшого розв’язання проблем жанру й композиції.

Література

1. Барабаш Ю. Я. “Коли забуду тебе, Єрусалиме...” : Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії / Юрій Барабаш. – Х. : Акта, 2001. – 373 с. – (Харківська школа).
2. Бэлнеп Р. Структура “Братьев Карамазовых” / Роберт Бэлнеп; [пер. В. С. Баевский]. – СПб : ГА “Академ. проект”, 1997. – 144 с. – (Современная западная русистика).
3. Демчук Н. Р. Художній світ прози Т. Шевченка (проблема психологічного аналізу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Н. Р. Демчук. – Л., 1999. – 19 с.
4. Єременко О. Літературний образ у силовому полі синкретизму : (на матеріалі укр. прози другої половини XIX – початку XX ст.) / О. Єременко. – К. : Вид. “Свшан-зілля”, 2008. – 320 с.
5. Зеров М. К. Твори : [у 2 т.] / Микола Зеров / [упоряд.: Г. П. Кочур, Д. В. Павличко]. – Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. – К. : Дніпро. – 600 с.
6. Корниенко А. А. Современная французская новелла в поисках новых форм : семиолингвистическое исследование : [монография] / А. А. Корниенко. – Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2000. – 292 с.
7. Тмарченко Н. Д. Русский классический роман XIX века. Проблемы типологии и поэтики жанра / Н. Д. Тмарченко. – М. : Росс. гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 203 с.
8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : [у 12 т.] / Т. Г. Шевченко / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка. – 2001. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – К. : Наук. думка, 2003. – 600 с.

Елена Бровко

СВОЕОБРАЗИЕ ВСТАВНЫХ НОВЕЛЛ В РОССИЙСКИХ ПОВЕСТЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Аннотация. В исследовании предложено осмысление новеллы в структуре художественного произведения. В работе системно отрелфлексировано корпус текстов Тараса Шевченко, в которых вставные новеллы имеют разное функциональное назначение; раскрыто типологию и модификации вставных новелл; актуализировано проблемы и перспективы исследования новеллы как структурообразующего фактора поэтики в отечественном литературоведении.

Ключевые слова: структура, мотив, повесть, проза, вставная новелла.

Olena Brovko

ORIGINALITY OF THE INSERTED SHORT STORIES IN THE RUSSIAN NARRATIVES OF TARAS SHEVCHENKO

Summary. In the research the short story comprehension in text of fiction work is proposed. In the work the corps of texts by Taras Shevchenko in which insert short stories have different functional destination are re-flected systematically; the typology and modification of insert short stories are comprehended; the problems and prospects of research of insert short story as a poetics structure-forming factor in the modern domestic literature studies are brought up to date.

Key words: structure, motive, story, prose, inserted short story.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2014 р.

Бровко Олена Олександрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та компаративістики Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.